

Dembicka, Urszula

Z dziejów Krasnosielca i okolic (1386-1869)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 8, 71-87

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z DZIEJÓW KRASNOSIELCA I OKOLIC

(1386–1869)

Krasnosielc, noszący dawniej nazwy Szedlec – 1386 r., Siedlyecz – 1530 r., Sielcz – 1567 r., Siedlec, Sielc – leży nad rzeką Orzyc i wchodzi obecnie w skład województwa ostrołęckiego. Zachowana do dziś zabudowa i układ ulic świadczą o jego miejskiej przeszłości, chociaż dzisiaj jest to wieś gminna. Krasnosielc, tak jak wiele małych mazowieckich miejscowości, nie doczekał się dotąd całościowego opracowania dziejów, chociaż ze względu na jego bogatą przeszłość historyczną warto by to uczynić. W źródłach drukowanych można znaleźć jedynie wzmianki o tej miejscowości, związane z ważnymi wydarzeniami, np. z okresem wojen szwedzkich, walk napoleońskich czy wreszcie z okresem powstań narodowych.

O najwcześniejszej historii Krasnosielca i okolic mówią wyniki badań archeologicznych, zawarte w pracach m. in. Ireny Górskiej, St. Gądzikiewicza i E. Kempistego.¹ Problem osadnictwa na Mazowszu, a więc i w okolicach Krasnosielca, poruszają w swoich pracach: Anna Borkiewicz-Celińska, Anna Żaboklicka-Wąsowicz, Adam Wolf. A także Jerzy Wiśniewski, który wymienia mazowiecką szlachtę z pow. przasnyskiego, biorącą udział w zasiedlaniu ziem nad Wisłą w pow. grajewskim.² Szczególnie silnie zaakcentowane są wydarzenia z okresu powstań narodowych, dotyczące również okolic Krasnosielca. Należy tu wymienić opracowania Zofii Niedziałkowskiej, Wacława Tokarza, Stanisława Zielińskiego, Zbigniewa Cwieka, Emanuela Halicza, Barbary Groniowskiej czy wreszcie pracę zbiorową Juliusza Łukasiewicza, Ireny Gieysztorowej, Andrzeja Zahorskiego pt. „Cztery wieki Mazowsza”.³ Wiele interesujących informacji z okresu powstania styczniowego odnajdujemy w drukowanych dokumentach wydanych przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.⁴

Bogatym źródłem wiedzy są również różnego rodzaju opracowania statystyczne, zwłaszcza z XIX wieku, a także „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” pod redakcją Filipa Sulimierskiego, „Polska XVI w. pod względem geograficzno-

statystycznym opisana”, „Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biórze komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych” (1827) i wiele innych.

Zbierając materiały źródłowe, dotyczące historii Krasnosielca, sięgnęłam również do archiwaliów znajdujących się w archiwum parafialnym w Krasnosielcu. Są to różnego rodzaju dokumenty od 1808 r. Ze względu na nieznamość łaciny musiałam ograniczyć się jedynie do dokumentów pisanych w języku polskim, a znajdujących się w AGAD w Warszawie.

Przeszość Krasnosielca interesuje mnie od wielu już lat, a od 14 lat zbieram różnego rodzaju materiały, które pragnę wykorzystać w monograficznym opracowaniu dziejów Krasnosielca, czego pierwszą próbką była moja praca magisterska pt. „Krasnosielc i okolice w historii, zwyczajach ludowych i legendzie”.

Ze względu na konieczność ograniczenia tematu w niniejszym artykule chcę przedstawić jedynie ważniejsze zagadnienia z historii Krasnosielca, od początków jego powstania do roku 1869, a więc do czasu, gdy Krasnosielc utracił prawa miejskie i został mu przyznany status osady.

Krasnosielc i okolice u zarania dziejów

Przeprowadzone badania archeologiczne wskazują na dość dawną obecność człowieka na omawianym terenie. W miejscowości Drążdzewo, odległej od Krasnosielca ok. 8 km odkryto cmentarzysko z okresu Kultury Grobów Kłoszowych. Z tego okresu pochodzi również topór żelazny, z jednej strony inkrustowany, znaleziony w tej samej miejscowości.

W roku 1961 w ramach prowadzonych przez Zakład Polskiego Atlasu Archeologicznego badań na terenie północnego Mazowsza natknięto się na cmentarzysko ciałopalne nad Orzycem w odległości około 200 m na południowy wschód od szosy Drążdzewo – Baranowo, na którym zachowało się wiele fragmentów naczyń ceramicznych. Według badaczy cmentarzysko to pochodzi prawdopodobnie ze schyłkowego okresu epoki żelaza.

Z innych odkryć archeologicznych należy wymienić wykopaliska dotyczące epoki Kultury Amfor Kulistych w Szczeglinie (6 km od

Krasnosielca) oraz w Gąsiewie (12 km). W Sypniewie odległym ok. 15 km od Krasnosielca odkryto wczesno-średniowieczny zespół osadniczy składający się z grodu, podgrodzia i cmentarzyska szkieletowego, którego najstarszą część datuje się na koniec XI w., a zasadniczy okres użytkowania na XII i XIII w. W samym Krasnosielcu podczas przeprowadzania prac regulacyjnych rzeki Orzyc znaleziono na jej lewym brzegu topór kamienny, jakiego używano w epoce kultury lużyckiej, w młodszej epoce brązu, jak również w epoce żelaza.⁵

Z pewnością wiele jeszcze tajemnic kryje ziemia. Są w okolicy Krasnosielca jeszcze miejsca, w których można by dopatrywać się dawnego osadnictwa na omawianych przeze mnie terenach, lecz potwierdzeniem tych przypuszczeń mogą być tylko dalsze badania archeologiczne.

Powstanie i zmiany administracyjne miejscowości i gminy

Kiedy dokładnie powstał sam Krasnosielc – nie wiadomo, chociaż z dotychczasowych ustaleń historyków wynika, że okres zasiedlenia części północno-wschodniej Mazowsza przypada na wiek XIV, po zwycięstwie odniesionym nad Jaćwingami i zawarciu sojuszu z Litwą. W pierwszej kolejności zasiedlane były ziemie bardziej żyzne, z tego też powodu nieco wcześniej, bo już w 1377 r. powstała parafia w Płoniawach. W skład tej parafii wchodziły wszystkie wsie leżące między Orzycem, a niewielką wpadającą doń rzeczką Bramurą.

Nieco później zostały zasiedlone tereny na drugim brzegu Orzycy, a więc te, które weszły w skład parafii Sielc, erygowanej 9 maja 1386 r. przez biskupa Ścibora herbu Ostoja. Wieś ta była wówczas własnością chorążego warszawskiego Pawła z Radzanowa. Dokument erekcyjny potwierdza istnienie już w roku 1386 okolicznych wsi, a więc Dranzewa, dwóch wsi pod wspólną nazwą Trloga, oraz dwóch wsi pod wspólną nazwą Pienice, będących własnością Piotra i Biernata.

Sielc i jego najbliższe okolice wchodziły w skład Mazowsza i leżały w Ziemi Ciechanowskiej, powiecie przasnyskim. Po trzecim rozbiórce Polski Krasnosielc znalazł się pod zaborem pruskim (1795–1807), a następnie w Księstwie Warszawskim. Po wojnie z Austrią w 1809 r. na terenie Mazowsza i części Podlasia utworzono departamenty w Płocku, Siedlcach i Warszawie, które po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. przemianowano na województwa: płockie,

podlaskie i mazowieckie. Sielc wchodził wówczas w skład województwa plockiego powiatu przasnyskiego. Gdzieś pod koniec XVII w zmieniono nazwę Sielca na Krasnosielc, co wiązało się z nazwiskiem nowych właścicieli, a więc z rodziną Krasińskich.

W 1824 r. Krasnosielc uzyskał prawa miejskie.

Po upadku Powstania Listopadowego w 1831 r. województwa przemianowano na gubernie. Krasnosielc wszedł w skład guberni plockiej. Upadek Powstania Styczniowego w 1864 r. był przyczyną nowego podziału administracyjnego przeprowadzonego w roku 1866. Ziemie mazowieckie znalazły się na terenie 5 guberni i zostały podzielone na 28 powiatów, a nie jak dotychczas 12. Utworzono nową gubernię łomżyńską, w skład której weszły wsie i miasta leżące w powiecie makowskim, do którego teraz przydzielono Krasnosielc.⁶ Tylko Nakieł i Budy Prywatne wchodzące w skład parafii Krasnosielc pozostały w powiecie przasnyskim.

W 1869 r. Krasnosielc tak jak wiele innych małych mazowieckich miasteczek utracił prawa miejskie i został sprowadzony do rzędu osad.

Krasnosielc i okolice w XV – XVII w

Sielc leżał na skraju puszczy zwanej niekiedy Puszcza – Mazuch. Dawało to możliwość jego mieszkańcom uzyskiwania dochodów ze sprzedaży wosku i miodu, a także z wypalania popiołu i pędzenia smoły. Rozwój handlu możliwy był dzięki istnieniu gościńców przebiegających przez te tereny, a mianowicie: jeden gościeńiec biegł z Mławy przez Przasnysz do Ostrołęki i przecinał Orzyc w pobliżu wsi Łazy, oraz inny wiodący z Ciechanowa do Ostrołęki, a przecinający Orzyc pod Podosiem. Przez pobliską wieś Drażdzewo przebiegał szlak wiodący z Warszawy do Królewca, zwany już w 1351 r. „starą drogą wojenną”, który miał również znaczenie handlowe.⁷

Szybki rozwój osadnictwa na omawianych terenach daje się zauważyć szczególnie w XV w, kiedy to powstają osady sięgające coraz głębiej w kierunku północno-wschodnim. A. Borkiewicz-Celińska stwierdza, że w roku 1418 powstała duża wieś Grabowo nazwana tak od miejscowego pochodzenia Jana i Bartłomieja, którzy tu właśnie dostali od księcia Janusza 30 włók nad rzeką Trlogą wraz z prawem nieodpowiednim i prawem chełmińskim.

Moim zdaniem było to raczej ponowne nadanie, bowiem, jak wspominałam już wcześniej, w roku 1386 podczas tworzenia parafii wymieniano „oboje Trlogi”, czyli dwie wsie nad rzeką Trlogą. Z czasem używano zamiennie nazw Grabowo i Trloga, bądź też łącznie Grabowo Trloga. W 1425 r. Andrzej, Piotr, Grzegorz i drugi Piotr z Trlogi odkupili od Dobiesława z Janikowa (pow. łomżyński) 20 włók u wierzchu rzeczki zwanej Tymianką lub Ciemianką, płacąc za nią 20 kop groszy. W 1435 r. książę Władysław sprzedał za 20 kop groszy 20 włók Łubianna, na których mieszkał Michał Lisek Piotrowi zwanemu Surala z Trlogi. W 1451 r. Bartłomiej z Trlogi brał udział w zasiedlaniu ziemi w okolicach Kolna. W pobliżu Dobrzycy osiedlili się Grabowscy z Grabowa Trlogi herbu Pomian. W 1460 r. na ziemiach leżących nad rzeką Ciemianką występował Jan Trloga herbu Pomian, a w 1487 r. z Więclawem Gomółką – Jan Stary Gomółka, inaczej zwany Janem Starym Grabowskim z Gomółek herbu Pomian. Nad rzeką Ciemianką osiedlił się także Jan Jeż z Pienic, późniejszy podłowczy ciechanowski, który w 1429 r. „sprzedał hereditatem suam Thmyanka (Ciemianka) braciom Włodzisławowi, Szczepanowi i Bożymowi z Biernatów, dzieląc się każdy po 10 włók”.⁸

Obecność osadników z okolic Krasnosielca przy zasiedlaniu ziem nad rzeką Wissą świadczyć może zapewne o dość gęstym zaludnieniu omawianych terenów, skoro część mieszkańców szukała lepszych ziem w innych rejonach kraju. Ułatwiał to fakt, że miernikiem książęcym na ziemi wiskiej był Jasiek z Roman (powiat przasnyski), więc i osadników pochodzących z tego powiatu było najwięcej.

Tak więc do połowy XV w. powstały w okolicy Krasnosielca następujące wsie: Dranzewo (Drażdzewo), Pienice, Grabowo Trloga, Biernaty, a także Bagienice, których mieszkańcy są wymieniani w księgach skarbowych Janusza II księcia mazowieckiego. W roku 1470 istniały również Raki, których właścicielami byli Jan i Mikołaj z Łukowa, wymieniani też jako właściciele Drażdżewa, była też wieś Łazy, przez którą przebiegał wspomniany już wcześniej gościniec wiodący z Mławy do Ostrołeki. Nieco później powstały wsie: Niesułowo i Ruzieck.

Parafia Krasnosielec wchodziła w skład powiatu przasnyskiego, zaliczanego do jednego z najmniejszych powiatów obejmującego zaledwie około 5 mil kwadratowych. W powiecie tym skupiało się wiele szlachty zagrodowej. Wg Sz. Starowolskiego „okolica przasnyska

miała 7.000 rodzin szlacheckich, z których każda mogła wystawić męża zbrojnego”.⁹

Wieś drobnoszlachecka była zjawiskiem typowym dla ziemi ciechanowskiej w XV w. i dopiero w XVI w Sielc oraz Chłopiańska (obecnie Chłopiałaka), Przyduły (ob. Przytuły) wchodziły w skład większego kompleksu majątkowego stanowiącego własność Elżbiety Ciemniewskiej, kasztelanki wyszogrodzkiej. W 1567 r. Sielc zamieszkiwało 300 ludzi, a pobór danin brany był z 26 włók, 4 karczem, 1 młyna i od 3 kowali. Pod koniec XVI w. w skład parafii sieleckiej oprócz wymienionych wsi stanowiących własność Elżbiety Ciemniewskiej wchodziły również: wieś Raki – będąca częściowo własnością Heleny Niedźwieckiej, częściowo zaś Zofii Komorowskiej, Drądzewa – własność Z. Komorowskiej, Sławki, których właścicielką była Elżbieta Podoska, oraz wsie Grądy (ob. Grądy), Pienice, Wola Pienicka, Biernaty Pienice, Niesulow (ob. Niesulowo), Bagienice Trloga, Rudzieczkie (ob. Ruzieck), Grabowo, Perzanki, Nowa Wieś (Bagieńskich), oraz Sempelino.¹⁰

O rozwoju Sielca i okolicznych wsi w XVII w. niewiele mówią dostępne źródła. Był on bowiem własnością prywatną i dlatego nie był uwzględniany w lustracjach królewskich. Wyjątek stanowi tylko lustracja z 1616 r. potwierdzająca ilość bartników, wśród których wymienia się 2 bartników w Drądzewie, 1 w Grądach, 1 w Rakach i 1 w Grabowie.

Następna informacja z tego terenu wiąże się z okresem wojen szwedzkich. W kwietniu 1656 r. przez Sielc przemaszerowały wojska Bogusława Radziwiłła, lecz nękane przez kurpiowską partyzantkę udały się do Chorzel wraz z korpusem Waldecka, tracąc w czasie tego przemarszu wielu zabitych oraz konie.

Nie udało mi się odnaleźć żadnych wzmianek dotyczących poniesionych w czasie tej wojny strat przez mieszkańców tych okolic, należy jednak sądzić, że z początkiem jesieni 1655 r. był już Sielc zdominowany przez okupacyjne wojska, skoro 25 lipca padła Ostrołęka, a 9 listopada akty poddańcze podpisali przedstawiciele Makowa i Różana. Wraz z wojskami szwedzkimi w latach 1657–61 Mazowsze nawiedziła zaraza zbierając obfite plony. Podobnie rzecz się miała w latach 1709–1712, kiedy to epidemia dżumy zdziesiątkowała Przasnysz i Ostrołękę, więc i z pewnością nie ominęła okolic Sielca. Być może z tego okresu pochodzi legenda mówiąca o tym, że ok. 2 tys.

mieszkańców Przasnysza opuściło miasto uciekając przed morowym powietrzem i dotarło aż na pola w pobliżu Pienic, ale nie wpuszczeni do wsi tam prawie wszyscy wymarli. W przekazach ustnych pozostał także kopiec do dziś wznoszący się w Drążdzewie, który podobno pamięta wojny szwedzkie, jednak potwierdzenia tego faktu nie znalazłam również w żadnych dostępnych mi źródłach.¹¹

Krasnosielc i okolice w posiadaniu rodziny Krasieńskich

Nie udało mi się ustalić jaką drogą omawiane tereny dostały się rodzinie Krasieńskich. Większość posiadłości nabyli oni drogą wykupu, jednak pewne wątpliwości może budzić następująca informacja: „*Wojciech Krasieński, kasztelan sierpski, który czas niemally na dworze króla Zygmunta pierwszego się schował, zostawił z Ciemięwską syna Mikołaja, podkomorzego różańskiego, który na dworze Maksymiliana przez kilka lat kosztem niemallym bawił. Ten potem do ojczyzny przyjechawszy miał za sobą Szczawińską, kasztelaną łęczyckiego, starosty sochaczewskiego i ochmistrza królowej Anny córkę, z którą zostawił potomstwo*”.¹² Przejęcie Sielca przez rodzinę Krasieńskich spowodowało jego zmianę nazwy na Krasnosielc. Trudno jednak jest ustalić w którym to roku nastąpiło, bowiem w aktach parafialnych odnotowano zapisy na wieś Sielc jeszcze w latach 1703 i 1745. Jednak w dokumentach z 1808 r. występuje już nazwa Krasnosielc.

Pierwszym udokumentowanym właścicielem Sielca był Błażej Krasieński, który w spadku przekazał okoliczne dobra biskupowi sufraganowi chełmskiemu, Janowi Kantemu Stanisławowi Krasieńskiemu i jego bratu Antoniemu Krasieńskiemu po połowie. Jan Kanty odstąpił je swojemu bratankowi, oboźnemu wielkiemu koronnemu Kazimierzowi Krasieńskiemu. Kolejnym dziedzicem Krasnosielca i dóbr krasnosielckich był Józef Wawrzyniec Maciej Onufry Krasieński, syn Kazimierza, a po nim Karol Krasieński, szambelan dworu carsko-rosyjskiego.

W omawianym okresie Krasnosielc musiał rozwijać się dość szybko, bowiem już w roku 1781 król Stanisław August Poniatowski nadał osadzie rzemieślniczej prawo odbywania 4 jarmarków rocznie, a w roku 1786 zwiększył ich liczbę do 8.¹³ Prawo odbywania jarmarków stwarzało podstawy ku temu, by Krasnosielc mógł ubiegać się o prawa miejskie. Zresztą rodzina Krasieńskich dbała o rozwój i wy-

gląd tej miejscowości. W roku 1730 Błażej Krasiński ufundował drewniany kościół, który został konsekrowany p. w. św. Apostołów Piotra i Pawła. Murowaną świątynię, która przetrwała do obecnych czasów wystawił Kazimierz Krasiński, ale z fundacji Jana Kantego Krasińskiego. Konsekrował ją biskup Szembek w 1799 r. pod wezwaniem św. Jana Kantego. Przy kościele była plebania drewniana, kryta słomą, o dwu izbach, w bardzo złym stanie w roku 1817. Nową plebanię wybudowano dopiero w roku 1856, kiedy to „*Hrabia Krasiński – Kolator Dziedzic dóbr krasnosielckich ulitował się nad upadkiem zdrowia Proboszcza, który głównie pochodził z niezdrowego i niewygodnego mieszkania i polecił dzierżawcy Dęby aby na rachunek dzierżawy wybudował plebanię przy kościele, przeznaczwszy plac do tego, gdy jednakże p. Dzierżawca opieszale postępował przy budowli rzeczonej Proboszcz nie mogąc się doczekać zmuszony był swym kosztem sufity, podłogi, okna, futryny okien i drzwi założyć, na co wydał zł. pol. 914.*”¹⁴

W protokole akt wizytacji biskupiej z 1817 r. jest również wzmianka o szkółce parafialnej, która „*była zaprowadzona i Nauczyciel przez Rząd do uczenia dzieci przeznaczony, lecz ta w czasie ustawicznych wojen rosyjskich ustala i dotychczas nie istnieje. Chęcią jest jednak dziedzica i proboszcza zaprowadzić szkołkę po żniwach b.r., ile że dom do tego i ogród dla nauczyciela w początku przeznaczony dotychczas utrzymuje się.*” W 1842 r. zanotowano „*dom na szkołę odstąpił Dwór (...), nie masz funduszków tylko rodzice placą*”. Nauczycielem szkółki parafialnej w Krasnosielcu w roku 1869 był Emilian Pantaleon Antoni Budny, który zmarł w wieku 22 lat w roku 1870. Szkoła początkowa wymieniana jest również w roku 1883.

W Krasnosielcu był też szpital drewniany pokryty słomą, o 4 izbach, stanowiący raczej przytułek dla ubogich. Był też chirurg dominalny pełniący jednocześnie obowiązki chirurga nadwornego u hrabiny Krasińskiej.¹⁵ Taka opieka lekarska nie była z pewnością wystarczająca. Nie brakowało bowiem lat zaznaczających się dużą ilością zgonów. Należy tu wymienić rok 1807, lata 1827–32, a także 1841–43, 1848, 1852, 1853, 1855, 1878, 1880. Do najgroźniejszych chorób w tym okresie należy zaliczyć: dżumę, cholera, tyfus, szkarlatynę i czarną ospę. Szczególnie dużo zgonów notowano wśród dzieci. W roku 1843 zgony dzieci do lat 8 stanowiły aż 73% ogólnej liczby zgonów, a w roku 1872 – 70,4%. Na długo w pamięci mieszkańców Krasnosielca i okolicznych wsi pozostał rok 1831, kiedy to w miesiącu

lipcu i sierpniu epidemia cholery zbierała obfite plony w Drażdżewie, Krasnosielcu, Bagienicach, Grądach i Pienicach. Wymierały niekiedy całe rodziny, nic więc dziwnego, że niektóre akta zgonu zostały sporządzone dopiero w miesiącu listopadzie i grudniu.¹⁶

Powtarzające się klęski żywiołowe, epidemie i lata nieurodzaju miały wpływ na rozwój samego Krasnosielca. Do dziś jeszcze w przekazach ustnych podaje się wiadomość o pożarze, który wybuchł w Krasnosielcu w 1821 r., ogarniając północną i wschodnią część osady. Z pożarem tym walczyło 150 osób, jednak i tak strawił on wiele budynków.

W 1824 r. Krasnosielec otrzymał prawa miejskie. Herbem miasta jest jelen w biegu, nad nim półksiężyc. Jeleń i księżyc są złote, tło czerwone.¹⁷ Uzyskanie statusu miasta dawało realną szansę rozwoju rzemiosła. Już w 1824 r. w Krasnosielcu było 56 rzemieślników, zorganizowanych w cechach. Należy wymienić 7 zdunów i garncarzy, 13 krawców, oraz stolarzy, szewców i kuśnierzy. W 1826 r. funkcjonowało tu 19 producentów sukna, a ponadto było 13 krawców, 7 zdunów, 2 postrzygaczy, farbiarz, stolarz, kapelusznik, masarz, kowal, 3 czapników, 3 kuśnierzy i 3 szewców. W 1860 r. Krasiniński uruchomił fabrykę sukna, w której pracowało 34 osoby. Fabryka ta produkowała 5.000 arszynów sukna rocznie. Poza tym działały mniejsze domowe warsztaty sukiennicze. Już w roku 1824 było 19 tkaczy sukna.¹⁸

Ludność Krasnosielca nie była jednolita narodowościowo. Z obliczeń na podstawie spisu z 1776 r. wynika, że w Krasnosielcu mieszkało 250 Żydów, średnio zaś na parafię w diecezji płockiej w tym okresie przypadało ich 153. W roku 1790 gmina żydowska podporządkowana była kahałowi w Makowie Maz. i liczyła 255 osób, spośród których 177 mieszkało w okolicznych wioskach. Od 1816 r. władze Królestwa Kongresowego przeprowadzały masowe rugi żydowskiej ludności ze wsi w drodze stosowania środków administracyjnych i ekonomicznych, co leżało w interesie drobnej szlachty. Następstwem tego była wciąż rosnąca liczba ludności żydowskiej w miastach. Tak było i w wypadku Krasnosielca.

Z czasem gmina żydowska musiała należeć do kahału w Przasnyszu, bowiem w roku 1839 wpłynęło do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych pismo od Mendla Dawidowicza Tłustego, piszącego w imieniu mieszkańców wyznania mojżeszowego Krasnosielca. Wiele

w tej sprawie miał do powiedzenia Komisarz Obwodu Przasnyskiego, który stwierdzał, że gmina żydowska w Krasnosielcu w 1841 liczy 588 osób, a jej roczny przychód wynosi 113 rbs 14 kop. Posiada także własną bóżnicę i mykwę (myjnię). Ponadto dozór bóżniczy w Przasnyszu źle obsługiwał mieszkańców żydowskich wiosek Łazy i Sławki, oddalonych od Przasnysza o 2,5 mili, a od Krasnosielca tylko o ćwierć mili. W roku 1842 Rząd Gubernialny Płocki, po zasięgnięciu opinii komisarza Obwodu Przasnyskiego, wyraził zgodę na uniezależnienie się gminy żydowskiej w Krasnosielcu od dozoru bóżniczego w Przasnyszu. Na zaaprobowanie tej decyzji ze strony KRSWiD trzeba było poczekać dwa lata.¹⁹

Żydzi trudnili się handlem, ale zajmowali się również i rzemiosłem. W latach 1808-1809 znane są nazwiska żydowskich krawców, karczmarzy, czapnika, a nawet arendarza z Drążdżewa. W Grądach Żyd Jan Zumerfek zajmował się przecieraniem drzewa. W 1837 r. Dawid Freyman podjął się remontowania krasnosielckich studni i pomp. Na mocy różnych dekretów Żydzi podlegali wielu ograniczeniom, m.in. wolno im było osiedlać się tylko w określonych rejonach miast. Rewiry żydowskie w Makowie i Przasnyszu wprowadzono już w roku 1813. Stosunki pomiędzy Żydami – a Józefem Krasieńskim, ówczesnym właścicielem Krasnosielca układały się stosunkowo poprawnie, dopiero po uzyskaniu praw miejskich powstał problem osiedlania się ludności żydowskiej tylko przy wyznaczonych ulicach, bowiem w jednym z dokumentów z 1824 r. zapisano, że „Żydom nie ma być wolno nabywać placów jak tylko przy ul. Nadrzecznej, Wodnej, Żabińskiej (Zalińskiej?) z warunkiem opłacenia właścicielowi miasta czynszu podług umowy”.²⁰ Mimo to wciąż wzrastała w Krasnosielcu liczba ludności żydowskiej. W roku 1860 na 997 mieszkańców było aż 623 Żydów.

Oprócz ludności wyznania mojżeszowego w Krasnosielcu i okolicach osiedliły się rodziny niemieckie. W 1817 r. wymienia się 12 „lutrów”. Ze znanych nazwisk należy wmienić rodzinę Bakermanów, właścicieli huty szkła koło wsi Amelin. W kronikach kościelnych już z lat nieco późniejszych (1883 r.) zapisano: „...w mieście kilku rzemieślników, gdyż reszta protestanci. Nie masz Bogu dzięki zgorzenia publicznego”.²¹

Krasnosielc i okolice w powstaniach narodowych

Krasnosielc stawał się wielokrotnie świadkiem wielu ważnych wydarzeń historycznych, do których z pewnością należy zaliczyć powstania narodowe.

W marcu 1794 r. przez Krasnosielc przemaszerowało wojsko polskie pod dowództwem Antoniego Madalińskiego, jednego z pierwszych, którzy zgłosili swój akces do ogólnonarodowego sprzysiężenia kierowanego przez generała Ignacego Działyńskiego. Wydarzenie to miało miejsce 13 marca, kiedy to oddział Madalińskiego po zrzuceniu znaków królewskich z Ostrołęki udawał się do Przasnysza. Powiało wolnością i być może dlatego wydarzenie to na bardzo długo pozostało w pamięci tutejszych mieszkańców.

Następstwem marcowych wydarzeń było przesunięcie kordonu pruskiego nad Narew. Najwięcej oddziałów było skoncentrowanych wokół Ostrołęki, inne zaś porozrzucane były w różnych punktach Puszczy Zielonej. Okolice Krasnosielca nie były terenem większych działań powstańczych, ale i tak władze pruskie w obawie przed powstańcami obsadziły piechotą przeprawę przez Orzyc w okolicach Krasnosielca, zaś oddziały huzarów z Pułtuska i Przasnysza przeczesywały lasy nad Orzycem.²²

Po upadku powstania w roku 1795 dokonano III rozbioru Polski. Krasnosielc znalazł się wówczas pod zaborem pruskim, należąc nadal do powiatu przasnyskiego, wchodzącego w skład departamentu płockiego.

W roku 1806 rozpoczęła się wojna francusko-pruska. Znowu ożyła nadzieja na lepsze jutro. 30 grudnia w rejonie Krasnosielca operowały oddziały gen. Saint-Hilaire oraz gen. Milhaud (4 tys. piechurów i 2 tys. konnych). Do Drażdzewa zbliżały się zgodnie z rozkazem dowódcy IV korpusu marszałka Soulta brygady 2 dywizji gen. Lewala. Soult szczególną uwagę przywiązywał do zabezpieczenia lini Orzyc, zwłaszcza punktów przeprawowych w Podosiu i Krasnosielcu. Zadanie to powierzono 10 pułkowi lekkiej piechoty 2 dywizji gen. Saint-Hilaire. 7 stycznia Napoleon wydał dyspozycje na leże zimowe dla swych wojsk. Rozległą przestrzeń od rzeki Omulew do Wisły (rejon Makowa, Sączocina i Ciechanowa) zajmował IV Korpus Soulta. Z przekazów ustnych mieszkańców Krasnosielca wynika, że na targowicy w Krasnosielcu odpoczywały wojska napoleońskie. Być

może była to obwodowa brygada bawarska, podciągnięta 12 VI 1807 r. do Krasnosielca przez Masenę, która jednak nie została wykorzystana w walce, lub też wiąże się ta informacja z przemarszem wojsk udających się na zimowy odpoczynek.²³ Nie znalazłam nigdzie wzmianek dotyczących poniesionych przez Krasnosielc strat w tej wojnie. Należy jednak stwierdzić, że rok 1809 zaznaczył się dużą ilością zgonów.

Po zakończeniu wojny francusko-pruskiej całe Mazowsze włączono do Księstwa Warszawskiego.

W roku 1831 wybuchło kolejne powstanie. W samym Krasnosielcu ani też w najbliższych okolicach nie stoczono jednak żadnej większej bitwy, ale i tu z pewnością dotarły echa walk powstańczych. W obwodzie przasnyskim coraz to nowe oddziały formował pułkownik Godlewski. Oddział powstańczy w Makowie rozprawił się zwycięsko z kwaterującymi tam kozakami. 25 lipca 1831 r. doszło także do zwycięskiej bitwy pod Młynarzami (20 km od Krasnosielca). Na czele polskiego pułku stanął tam podpułkownik Kruszewski.²⁴ Jeśli Krasnosielc nie poniósł strat w wyniku samych działań wojennych, to z pewnością bardzo znacznie spustoszyła okolice cholera przywleczona przez wojska rosyjskie. Mieszkańcy Drążdżewa wystawili nawet kapliczkę votywną, na której staropolski napis do dziś jeszcze głosi: „*Offiara Naywyższemu na ublaganie maiestatu o uwolnienie plagi grasującej cholery*”.

Po upadku powstania w całym kraju rozmieszczono garnizony wojsk carskich. Językiem urzędowym stał się język rosyjski. W 1841 roku zaprowadzono rosyjski system monetarny – ruble i kopiejki. Zmienił się także obraz polskiego rolnictwa, dzięki wprowadzeniu postępu technicznego, rug i oczynszowania. W latach 1844–1845 wystąpiło w niektórych wsiach całkowite rugowanie z ziemi, co spowodowało walkę wsi przeciwko rugom i pańszczyźnie. W powiecie przasnyskim opór bierny objął aż 40% osad pańszczyźnianych. 1 października 1861 r. władze wydały zarządzenie o zmianie pańszczyzny na okup pieniężny, obowiązujący do czasu zawarcia dobrowolnych umów czynszowych. Rozporządzenie dotyczyło tylko gospodarstw chłopskich liczących ponad 3 morgi. Z rozporządzenia tego w powiecie przasnyskim skorzystało 44% gospodarstw.²⁵

Rosły nastroje dążące do wybuchu powstania, co powodowało wzrost czujności władz carskich. Pod stałą obserwacją byli Bernardyni

ostrolęccy podejrzani o „zły sposób myślenia, prowadzenia rozmów i śpiewów buntowniczych”. Były to pieśni takie jak „Boże coś Polskę”. Pod koniec lat pięćdziesiątych zdarzały się coraz częściej rewizje w kościołach w poszukiwaniu broni jak również aresztowania podejrzanych o działalność spiskową osób. W Krasnosielcu aresztowano wikariusza – księdza Franciszka Rutkowskiego. Wywieziono go 1861 r. do twierdzy w Modlinie.²⁶

Represje carskie nie przeszkodziły jednak wybuchowi powstania narodowego w styczniu 1863 r. W nocy z 14 na 15 stycznia władze przeprowadziły pobór do wojska w samej Warszawie, ale większość młodych zdążyła opuścić miasto udając się do Puszczy Kampinowskiej i lasów serockich, aby tam formować oddziały powstańcze. Jednak od samego początku zaczęły się niepowodzenia wynikające z braku jedności wśród organizatorów powstania. Pod Mako-
wem, Przasnyszem i Lipnem powstańcy zebrali się, ale nie uderzyli na garnizony rosyjskie.

Rozpoczęcie powstania w Przasnyszu planowano w dniu 22 stycznia 1863 r. Według przedstawionego przez Tomasza Kolbego (naczelnika wojskowego powiatu przasnyskiego) planu, powstańcy mieli uderzyć na Przasnysz z dwóch stron, a mianowicie: między Leszmem i Przasnyszem miały grupować się oddziały okręgu ciechanowskiego pod dowództwem Władysława Wodzińskiego, okręg krasnosielcki ze Szczepkowskim i miasto Ciechanów z Iwanickim. Z drugiej strony we wsi Obręb miały stanąć: okręg przasnyski z Gadamowiczem, okręg janowski z Waśniewskim i okręg chorzelski z księdzem Janowskim. Po otrzymaniu sygnału powstańcy mieli uderzyć na miasto. Rozpoczęcie walki planowano na godz. 12⁰⁰. Do wybuchu powstania w wyznaczonym dniu w przasnyskim nie doszło, bowiem zamiast sygnału do walki Kolbe otrzymał wiadomość, że w Lesznie nie ma nikogo i że powstanie odłożono. Jak się później okazało do Przasnysza przybył Siciński i ostrzegł Wodzickiego – naczelnika okręgu ciechanowskiego, że będzie on zdrajcą jeśli powiedzie tyłu ludzi na rzeź, za co naczelny komitet nie będzie odpowiadał. Wodzicki uwierzywszy Sicińskiemu odesłał swoich ludzi do domów.

Chociaż nie doszło do opanowania przez powstańców Przasnysza, to jednak powstanie ogarnęło Mazowsze i ziemie powiatu przasnyskiego. W dniu 8 lutego 1863 r. miała miejsce potyczka pod wsią Podoś, w sąsiedniej gminie Płoniawy. Polski oddział powstańczy

został otoczony przez 1000 żołnierzy rosyjskich. Straty powstańców były duże. Zginęli tam m.in. Tytus Sztajnkeller, Pomaski – uczeń szkoły wojskowej w Cuneo, Łempicki (z kolei żelaznej), Daniel Białoszyński. Wielu powstańców dostało się do niewoli.

12 marca rozegrała się kolejna powstańcza tragedia. Po bitwie pod Myszyńcem Padlewski postanowił odpocząć w Drążdzewie, gdzie w budynkach dworskich zakwaterowano powstańców, a sztab rozlokował się w samym dworze. Powstańców zaskoczyły jednak wojska rosyjskie pod dowództwem Gorielowa, naprowadzone przez kolonistę niemieckiego z Jednorozca. Ocenivszy, że wieś jest otoczona z trzech stron i nie ma szansy na przebicie, Padlewski zarządził odwrót jedyną nie zablokowaną drogą przez Orzyc. Podczas przeprawy wpał utonąło wielu powstańców, ok. 50 zostało zabitych, wielu było rannych, dziewięciu dostało się do niewoli. Dotkliwą stratą była śmierć przyjaciela Padlewskiego, jednego z najwybitniejszych przywódców powstania, komisarza woj. płockiego – Edwarda Rolskiego. Utracono też kancelarię powstańczą, w której były cenne dokumenty – instrukcje rządu powstańczego i rozkazy Padlewskiego. Polegli m.in. Dütwald – dowódca plutonu, Nowakowski – syn adwokata z Warszawy, Matusiewicz – syn ziemianina, Piotr Szyling z Ostrołęki – dzierżawca folwarku, Ludwik Staniszewski – były nauczyciel z Ostrołęki, Adam Motylewski – student uniwersytetu. Straty nieprzyjaciela były niewielkie. Po dokonaniu przeprawy przez Orzyc w pobliskim lesie Padlewski uporządkował swoje zgrupowanie i czekał na nieprzyjaciela. Pościg przerwał mrok. W Krasnosielcu Gorielów spotkał się z oddziałem płk. Wałujewa. Obaj dowódcy uznali swoje zadanie za wykonane i wycofali się – Gorielów do Przasnysza, a Wałujew do Pułtusza.

Znacznie więcej mieli szczęścia powstańcy dowodzeni przez kapitana Józefa Trąmpczyńskiego. Okopali się oni na tzw. polskiej Kępie w pobliżu wsi Drążdzewo. Grząskie bagna nad Orzycem zabezpieczyły od niespodziewanego napadu nieprzyjacielskiego. Wojska rosyjskie pod dowództwem Gorielowa z Przasnysza i Jedeskina z Ostrołęki rozpoczęły oblężenie powstańców 27 czerwca 1863 r. Walki trwały aż 3 dni. Straty powstańców – 5 zabitych i 8 rannych. Straty nieprzyjaciela – 38 zabitych i 80 rannych.²⁷

W czasie walk na Polskiej Kępie powstańcom pomagała okoliczna ludność, a w kuźniach w Drążdzewie i Krasnosielcu kuto powstań-

com kosa. Jeszcze w 10 lat po powstaniu na targowicy w Krasnosielcu powieszono powstańca Zawistowskiego. Ciało jego Kozacy posiekali szablami, a następnie na oczach mieszkańców Krasnosielca stratowali końmi i zabronili pogrzebania w ziemi, chcąc w ten sposób zniechęcić innych do udziału w podobnych walkach. Wiele osób biorących udział w powstaniu długo jeszcze musiało się ukrywać. Powstanie styczniowe doczekało się wielu bardzo interesujących opracowań. Również walki w okolicach Krasnosielca wymagałyby obszerniejszego omówienia, ze względu jednak na rozległość tematu niniejszego artykułu ograniczyłam się tylko do omówienia najważniejszych zagadnień.

Po upadku powstania w roku 1866 dokonano nowego podziału administracyjnego opartego na przepisach obowiązujących w imperium rosyjskim. Ziemie mazowieckie znalazły się na terenie 5 guberni, podzielonych na 28 powiatów (przedtem 12). Została utworzona nowa gubernia łomżyńska, w skład której wszedł Krasnosielec, należąc odąd do powiatu makowskiego.

W 1869 r. Krasnosielec utracił prawa miejskie i nie odzyskał ich nigdy. Podobny los spotkał wiele małych mazowieckich miasteczek. Tak więc Krasnosielec był miastem zaledwie przez 45 lat, mając w tym czasie podobno 3 burmistrzów, potem przyznano mu status osady. Obecnie jest tylko wsią gminną.

PRZYPISY:

- 1) Irena Górska, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Sypniewie*, w: Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980; St. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia z badań nad Kulturą Grobów Kloszowych*, „Wiadomości Archeologiczne” tom XX, 1954; E. Kempisty, *Problem Kultury Amfor Kulistych na Mazowszu w świetle odkryć archeologicznych w Potyrach pow. Płońsk. Spis stanowisk kultury amfor kulistych na Mazowszu – Gąsewo Nowe, Górki, Sypniewo, Szczeglin*, „Wiadomości Archeologiczne” tom XX.
- 2) Por. Anna Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV w. (1370–1526)*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. PAN, 1970. Anna Żaboklicka-Wąsowicz, *Ziemia ciechanowska w drugiej poł. XVI i w XVII wieku*. w: Milenium Ciechanowa, Materiały z sesji popularnonaukowej, Stacja naukowa MOBN, Ciechanów 1969. Adam Wolf, *Ziemia ciechanowska za Książąt Mazowieckich* w: Milenium Ciechanowa... op. cit.; Jerzy Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do poł. XVI W*, praca zbiorowa pod red. Michała Gnatowskiego i Henryka Majeckiego, Tom I, PWN, Warszawa 1975.

- 3) Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka, dzieje miasta*. Wydanie trzecie uzupełnione i rozszerzone, Warszawa 1979; Tokarz Waclaw, *Marsz Madalińskiego*, Warszawa 1926; Stanisław Zieliński, *Spis bitew i potyczek 1863–64*, Rapersvill, 1913; Zbigniew Ćwiek, *Przywódcy Powstania Styczniowego*, Warszawa 1955; Emanuel Halicz, *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie Powstania Styczniowego*, Warszawa 1955; Barbara Groniowska, *Rola Prus Książęcych w Powstaniu Styczniowym*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, Olsztyn 1980; Juliusz Łukasiewicz, Irena Gieysztorowa, Andrzej Zahorski, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Instytut Wydawniczy Nasza Księgarnia, Warszawa 1962.
- 4) *Prasa tajna z lat 1861–1863, cz. I*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Wrocław 1966, cz. II Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, *Dokumenty terenowych władz wojskowych Powstania Styczniowego 1863-1864*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, 1976.
- 5) Por. Gądzikiewicz (...) op. cit., s. 134, E. Kempisty (...) op. cit., s. 355–357, Irena Górska (...) op. cit., s. 171–183, *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*. Wydane ze środków i staraniem Ostrołęckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego i Wydziału Kultury i Sztuki UW w Ostrołęce, Warszawa 1984, s. 70 i 73.
- 6) Por. A. Borkiewicz-Celińska (...) op. cit., s. 65, a także *Studia Płockie*, tom III, 1975 praca zbiorowa pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Płock 1975, oraz *Cztery wieki Mazowsza* (...) op. cit., s. 268.
- 7) Por. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV w.* w: Milenium Ciechanowa, Materiały z sesji popularno-naukowej, stacja naukowa BOBN, Ciechanów 1969, s. 53.
- 8) Por. Jerzy Wiśniewski (...) op. cit., s. 66, 50, 65.
- 9) Cyt. za: Władysław Smoleński, *szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, wydana nakładem autora, Kraków 1908, s. 48.
- 10) Por. *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego. Parafia Sielyeczka*, s. 347–348, tom V Mazowsze, Warszawa, Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1895.
- 11) Por. Radosław Waleszczak, *Chorzele, zarys dziejów*, Chorzele 1992, s. 40; Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka, dzieje miasta*, wydanie trzecie uzupełnione i rozszerzone. Warszawa 1979 r., s. 79, a także wg relacji ustnych mieszkańców Krasnosielca i Drążdżewa.
- 12) *Herby rycerstwa polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584*, wydane przez Kazimierza Józefa Turowskiego, nakładem wydawnictwa Biblioteki Polskiej, Kraków 1858, s. 408–409.
- 13) Artykuł 9 aktu lokacyjnego miasta Krasnosielca mówił: „*odbywające się dotąd jarmarki w obwodzie Krasnosielca, mają być nadto utrzymane dnia 24 stycznia, 25 marca, 8 maja, 29 czerwca, 22 września, 10 sierpnia, 1 listopada, 30 listopada. Z zachowaniem ogólnych praw policyjnych, targi tygodniowe w każdy poniedziałek przeznaczamy.* – AGAD w Warszawie.
- 14) Z akt wizytacji biskupich z roku 1856 – Archiwum Parafialne w Krasnosielcu.
- 15) Z akt wizytacji biskupich z roku 1817 oraz z roku 1842.
- 16) Na podstawie akt zejść w parafii Krasnosielc z roku 1831 – Archiwum Parafialne w Krasnosielcu.

- ¹⁷⁾ Por. *Herby miejscowe północnego Mazowsza*, „5 rzek” nr 1 (styczeń-marzec) 1958.
- ¹⁸⁾ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego*, druk „Wiek”, tom IV, Warszawa 1883, s. 638.
- ¹⁹⁾ Por. Janusz Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pultusk i Maków Maz.*, Warszawa 1993.
- ²⁰⁾ *Akta dotyczące się miasta Krasnosielca w Guberni Płockiej*, dokument lokacyjny, artykuł 5, AGAD w Warszawie.
- ²¹⁾ Z akt wizytacji biskupich z roku 1883 – AP w Krasnosielcu.
- ²²⁾ Por. Irena Gieysztorowa, Andrzej Zahorski, Juliusz Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Instytut Wydawniczy Nasza Księgarnia, Warszawa 1968, s. 208, a także Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Warszawa 1979, s. 122–124 i Waclaw Tokarz, *Marsz Madalińskiego*, Warszawa 1926, s. 48–49.
- ²³⁾ Por. Aleksander Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 23, oraz Radosław Waleszczak, *Chorzele (...)* op. cit. s. 84; Stanisław Herbst, *Działania bojowe na północnym Mazowszu w 1807 r. Z dziejów wojny i polityki*, Wojskowa Akademia Polityczna, Warszawa 1964, s. 100.
- ²⁴⁾ Por. Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka (...)* op. cit., s. 163 oraz *Pamiętnik Skarbka Kruszewskiego z roku 1830–1831*, Warszawa 1930.
- ²⁵⁾ Por. *Cztery wieki Mazowsza (...)* op. cit., s. 247–251.
- ²⁶⁾ *Studia Płockie (...)* op. cit., s. 304.
- ²⁷⁾ Por. raport naczelnika wojskowego powiatu przasnyskiego T. Kolbego dla naczelnika wojskowego woj. płockiego Z. Padlewskiego, charakterystyka sytuacji w okręgu w przededniu powstania. Przyczyny nie rozpoczęcia walki w dniu 22 I 1863, Dokumenty terenowych władz wojskowych Powstania Styczniowego 1863–1864, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN 1976, s. 3–4, a także *Prasa tajna z lat 1861–1863*, cz. I – 1966, cz. II – 1968, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN; Stanisław Zieliński, *Spis bitew i potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim w 1863–1864* w: *Studia i materiały do historii wojskowości* tom VIII cz. II, Warszawa 1962, s. 316; *Za naszą wolność i Waszą (saga rodu Zduńczyków)*, „5 rzek” nr 1, 1959; Ryszard Juszkiewicz, *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, Agencja Wydawnicza MAKO. W różnych źródłach i opracowaniach podawana jest różna liczba powstańców, poległych w bitwie pod Drażdżewem w marcu 1863 r.